

UMUMTA'LIM MAKTABI YUQORI SINFI O'QUVCHILARIDA SHAXSLARARO MUNOSABATLARNING DIFFERENSIALLASHUVI

Abduqodirov Azamat Abdurashid o'g'li

Namangan Davlat Pedagogika Instituti, Pedagogika fakulteti, Pedagogika (qo'shimcha “Tarbiya” fani o'qituvchisi) yo'nalishi 4-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumta'lim maktabining yuqori sinfi o'quvchilari o'rtasidagi shaxslararo munosabatlarning differentsiallashtirish jarayoni psixologik, ijtimoiy va pedagogik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda o'quvchilarning yosh xususiyatlari, ijtimoiy tajriba orttirish darajasi, sinf jamoasidagi mavqe va rollar, do'stlik, raqobat, empatiya hamda o'zaro tushunish kabi omillarning shaxslararo munosabatlarning shakllanishi va farqlanishiga ta'siri yoritiladi. Shuningdek, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamda tengdoshlar o'rtasidagi ijtimoiy-psixologik o'zaro ta'sir mexanizmlari, ularni sog'lom yo'nalishda rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar ham keltiriladi.

Аннотация: В статье анализируется процесс дифференциации межличностных отношений у старшеклассников общеобразовательной школы с психолого-социальной и педагогической точки зрения. Раскрывается влияние таких факторов, как возрастные особенности учащихся, уровень социального опыта, положение и роли в классном коллективе, дружба, конкуренция, эмпатия и взаимопонимание, на формирование и дифференциацию межличностных отношений. Представлены механизмы социально-психологического взаимодействия между учителем и учеником, а также между сверстниками, и даны рекомендации по их развитию в оздоровительном направлении.

Abstract: This article analyzes the process of differentiation of interpersonal relationships among senior students of a secondary school from a psychological, social and pedagogical perspective. The study highlights the influence of factors such as the age characteristics of students, the level of social experience, position and roles in the class team, friendship, competition, empathy and mutual understanding on the formation and differentiation of interpersonal relationships. It also presents the mechanisms of socio-psychological interaction between the teacher and the student and between peers, and recommendations for their development in a healthy direction.

Kalit so'zlar: shaxslararo munosabat, pedagog, psixolog, muhit, ta'sir mexanizmi, L.S. Vygotskiy, A.V. Petrovskiy, D.B. Elkonin, A. Bandura, K. Levin, do'stlik, raqobat, empatiya

Ключевые слова: межличностные отношения, педагог, психолог, среда, механизм воздействия, Л.С. Выготский, А.В. Петровский, Д.Б. Эльконин, А. Бандура, К. Левин, дружба, конкуренция, эмпатия.

Keywords: interpersonal relationships, teacher, psychologist, environment, mechanism of influence, L.S. Vygotsky, A.V. Petrovsky, D.B. Elkonin, A. Bandura, K. Levin, friendship, competition, empathy

Zamonaviy ta’lim tizimida o’quvchi shaxsining har tomonlama kamol topishi, nafaqat bilim darajasi, balki uning ijtimoiy-psixologik rivojlanishi bilan ham belgilanadi. Umumta’lim maktabining yuqori sinf bosqichi o’quvchi hayotidagi eng muhim davrlardan biri bo’lib, unda shaxsning ijtimoiy faolligi, mustaqil fikrlashi, o’zini anglash va atrofdagilar bilan samarali munosabat o’rnatish ko’nikmalari shakllanadi. Aynan shu jarayonda shaxslararo munosabatlarning differensiallasuvi yaqqol ko’zga tashlanadi. O’quvchi o’z do’stlari, sinfdoshlari, o’qituvchilari hamda oila a’zolari bilan turlicha muloqot usullarini qo’llay boshlaydi, bu esa uning ijtimoiy tajribasini kengaytiradi va psixologik jihatdan yetuklik sari yo’naltiradi.

Shaxslararo munosabatlarning differensiallasuvi yuqori sinf o’quvchilari uchun ijtimoiy moslashuv jarayonining ajralmas qismidir. Bu bosqichda o’quvchilar o’zaro munosabatlarda individuallik, hissiy barqarorlik, empatiya, yetakchilik yoki ergashuv kabi xulq-atvor shakllarini namoyon etadilar. Ularning ijtimoiy mavqei, oilaviy muhit, sinfdagi psixologik atmosfera hamda o’qituvchi bilan o’zaro muloqoti bu jarayonning borishiga bevosita ta’sir ko’rsatadi. Mazkur maqolada yuqori sinf o’quvchilari o’rtasida shaxslararo munosabatlarning differensiallasuvi jarayoni, uning psixologik-pedagogik omillari, ijtimoiy tajriba va shaxsiy rivojlanishdagi o’rni atroflicha tahlil etiladi.

Shaxslararo munosabat — bu ikki yoki undan ortiq shaxslarning o’zaro ta’siri, hissiy aloqalari, bir-biriga nisbatan baho, munosabat va harakatlar tizimidan iborat ijtimoiy-psixologik hodisadir. Bu tushuncha insonning ijtimoiy mavjudot sifatida shakllanishi, o’zini anglash jarayoni hamda jamiyatda o’z o’rnini topishida markaziy ahamiyat kasb etadi. Shaxslararo munosabat inson faoliyatining barcha jabhalarida — oila, ta’lim muassasasi, mehnat jamoasi, do’stlik yoki guruhviy muloqot kabi ijtimoiy muhitlarda namoyon bo’ladi.^[1]

Psixologik nuqtai nazardan, shaxslararo munosabatlar o’zaro hissiy yaqinlik, ishonch, hurmat, hamkorlik yoki ziddiyat, raqobat kabi emotsional holatlarda ifodalanadi. Bu munosabatlar shaxsning ijtimoiy tajribasi, qadriyatlari, temperament va xarakter xususiyatlariga, shuningdek, kommunikativ ko’nikmalariga bevosita bog’liq. Pedagogik jarayonda esa shaxslararo munosabat o’quvchi va o’qituvchi, shuningdek, o’quvchilar o’rtasidagi ijtimoiy-psixologik iqlimni belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Shu bois, shaxslararo munosabatni o’rganish nafaqat individual rivojlanish, balki ijtimoiy moslashuv va ta’lim samaradorligi uchun ham zarurdir.

¹ Karimova V.M. Shaxslararo munosabatlar psixologiyasi. – Toshkent: O’zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2018.

Shaxslararo munosabat (interpersonal relationship) — bu shaxslarning o‘zaro hissiy, ijtimoiy, axloqiy, kommunikativ va xulqiy aloqalar tizimidir. O‘quvchilar o‘rtasida shakllanadigan bunday munosabatlar ularning ijtimoiylashuvi, shaxs sifatida kamol topishi, o‘zini anglash jarayonida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ayniqsa, yuqori sinf davri (15–17 yoshlar oralig‘i) inson hayotidagi ijtimoiy-psixologik yetilish bosqichi bo‘lib, unda o‘quvchining tengdoshlari bilan aloqasi o‘z “men”ini shakllantirish, mustaqil fikrlash va hayotiy pozitsiyasini belgilashga katta ta’sir ko‘rsatadi. Psixologik jihatdan, bu davrda o‘smirlar o‘zlarini kattalar qatorida his etishga, mustaqil qarorlar qabul qilishga va atrofdagi insonlar, ayniqsa tengdoshlari tomonidan qabul qilinish va hurmatga sazovor bo‘lishga intiladilar. Shuning uchun ularning o‘zaro munosabatlarida hissiy sezgirlik, ta’sirchanlik, empatiya va ijtimoiy mavqe uchun kurash kuchayadi. Bu jarayonda o‘quvchilarning temperament, xarakter, ijtimoiy tajriba, oilaviy muhit va tarbiya uslubi muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, ijobiy ijtimoiy tajribaga ega o‘quvchilar boshqalarga nisbatan bag‘rikeng, hamkorlikka moyil, muloqotda ochiq bo‘ladilar. Aksincha, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlov yetishmaydigan shaxslar tortinchoq, konfliktga moyil yoki izolyatsiyaga beriluvchi holatni namoyon etishlari mumkin.^[2]

Pedagogik nuqtai nazardan, yuqori sinf o‘quvchilari o‘rtasidagi shaxslararo munosabatlar ta’lim-tarbiya jarayonining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Chunki sinf jamoasidagi sog‘lom psixologik iqlim, o‘quvchilarning bir-biriga bo‘lgan hurmat va hamjihatligi, o‘qituvchi bilan ijobiy kommunikatsiya o‘quv faoliyati samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun pedagoglar o‘quvchilar orasidagi munosabatlarni kuzatish, ularni ijobiy yo‘nalishga yo‘naltirish, ziddiyatlarni hal qilish, hamkorlikni rivojlantirish va sinf jamoasida sog‘lom ijtimoiy muhitni shakllantirishga alohida e’tibor berishlari lozim.

Psixologik-pedagogik tadqiqotlar (L.S. Vygotskiy, A.V. Petrovskiy, D.B. Elkonin, A. Bandura, K. Levin va boshqalar) shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilarning shaxslararo munosabatlari ijtimoiy o‘rganish va model olish mexanizmlari orqali shakllanadi. Ya’ni, o‘quvchi boshqalarning xulq-atvorini kuzatadi, ularni baholaydi, o‘z harakatlarini ularga moslashtiradi. Shu bois, maktab muhitida ijtimoiy-emosional kompetensiyalarni rivojlantirish — empatiya, muloqot madaniyati, murosa, tinglash va jamoaviy fikrlash ko‘nikmalarini o‘rgatish — shaxslararo munosabatlarni ijobiylashtirishning eng samarali vositasidir.

Yuqori sinf bosqichida o‘quvchilarning o‘zaro do‘stlik, hamkorlik, raqobat, yetakchilik, simpatiya va antipatiya kabi munosabatlari yanada murakkablashadi. Ular ko‘pincha o‘zaro baholash, o‘z mavqeini himoya qilish, jamoada “men kimman?” degan savolga javob izlash holatlarida bo‘ladilar. Shuning uchun bu davrda o‘qituvchi

² Raxmatova N.S. Yosh davrlar psixologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2021.

va psixologlarning vazifasi — har bir o‘quvchining individual psixologik xususiyatlarini inobatga olib, sinfda sog‘lom muloqot muhitini yaratishdir. Shaxslararo munosabatlarning ijobiy shakllanishi o‘quvchilarda o‘ziga ishonch, ijtimoiy faollik, irodaviy barqarorlik va mas’uliyat tuyg‘usini rivojlantiradi. Aksincha, konfliktli yoki raqobatbardosh muhitda bu jarayonlar tormozlanadi, bu esa o‘quvchining psixologik holati, o‘qishga munosabati va ijtimoiy moslashuviga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli shaxslararo munosabatlar tizimini o‘rganish va boshqarish pedagogik amaliyotda psixologik-pedagogik monitoringning muhim yo‘nalishlaridan biridir.

Yuqori sinf o‘quvchilari o‘rtasidagi shaxslararo munosabatlarning differensiallashuvi — bu o‘quvchilar o‘rtasidagi ijtimoiy, emotsional va kommunikativ aloqalarning individual xususiyatlar, ijtimoiy mavqe, shaxsiy tajriba hamda psixologik yetuklik darajasi bilan belgilanadigan murakkab ijtimoiy-psixologik jarayondir. Bu davr o‘quvchilarning o‘smirlikdan ilk yetuklik bosqichiga o‘tish davriga to‘g‘ri kelgani sababli, ularning shaxslararo munosabatlari ham keskin o‘zgarishlarga uchraydi. Yosh xususiyatlarining o‘zgarishi, o‘z “Men”ini anglash jarayonining kuchayishi, mustaqil fikrlash va o‘zini namoyon etish istagining ortishi natijasida o‘quvchilarning sinfdoshlariga, do‘stlariga, o‘qituvchilarga va atrofdagi insonlarga bo‘lgan munosabatlari differensiallashadi. Shu bosqichda o‘quvchining shaxsiy pozitsiyasi, o‘z-o‘zini baholash darajasi hamda emotsional yetukligi uning ijtimoiy aloqalar tizimida muhim rol o‘ynaydi.

Shaxslararo munosabatlarning farqlanishiga ta’sir etuvchi asosiy omillardan biri bu — yosh psixofiziologik xususiyatlardir. Yuqori sinf o‘quvchilari o‘zida mustaqillik, irodaviylik, shaxsiy erkinlikka intilish kabi sifatlarni kuchli namoyon etadi. Bu esa ularning ijtimoiy aloqalarda tanlovchanlikni, ya’ni kim bilan do‘stlashish, kimdan uzoqlashish kabi differensial yondashuvni kuchaytiradi. Shu bilan birga, ijtimoiy tajriba orttirish darajasi ham munosabatlarning shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Tajriba orttirgan sayin o‘quvchi boshqalarning his-tuyg‘ularini anglash, o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilish, ziddiyatli vaziyatlarda konstruktiv yechim topish qobiliyatiga ega bo‘ladi. Tajribasi yetarli bo‘lmagan o‘quvchilarda esa muloqotda beqarorlik, noaniqlik va hissiy reaksiya kuchayishi kuzatiladi.^[3]

Sinf jamoasidagi mavqe va rollar ham shaxslararo munosabatlarning differensiallashuviga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Jamoada liderlik, tashabbuskorlik, tashkilotchilik, ijtimoiy faollik kabi rollarni egallagan o‘quvchilar ko‘proq e’tibor markazida bo‘ladi, bu esa ularning ijtimoiy ta’sir doirasini kengaytiradi. Aksincha, passiv, tortinchoq yoki o‘z fikrini bildirishdan cho‘chiydigan o‘quvchilar ijtimoiy muloqotdan chetlashib, differensial jarayonlarda nisbatan pastroq o‘rinni egallaydi. Shu bois o‘qituvchilar va psixologlar sinf jamoasidagi ijtimoiy rollarni

³ Yo‘ldoshev J.G., Hasanboyeva O. Pedagogika. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyoti, 2020.

muvozanatlashtirish, barcha o‘quvchilarga o‘zini ifoda etish imkonini yaratish orqali ijobiy munosabatlar tizimini shakllantirishi zarur.

Yuqori sinflarda shaxslararo munosabatlarga do‘stlik, raqobat, empatiya va o‘zaro tushunish kabi ijtimoiy-emosional omillar ham kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Do‘stlik o‘quvchilar o‘rtasida ishonch, samimiyat, qo‘llab-quvvatlash hissini mustahkamlasa, raqobat elementlari esa ba’zan sog‘lom raqobatni, ba’zida esa salbiy taqqoslash va hasad hissini kuchaytirishi mumkin. Empatiya — boshqaning hissiyotini tushunish va his etish qobiliyati — bu davrda ijtimoiy moslashuvning eng muhim omillaridan biri hisoblanadi. Empatiya yuqori bo‘lgan o‘quvchilar boshqalar bilan yanada samimiy, muvofiqlik asosidagi munosabatlar o‘rnatadi. O‘zaro tushunish esa muloqotdagi to‘siqlarni kamaytirib, sinf jamoasida psixologik muhitning barqarorligini ta’minlaydi.

Yuqori sinf o‘quvchilari o‘rtasidagi shaxslararo munosabatlarning differensiallashuvi yosh davri psixologiyasi, ijtimoiy tajriba, shaxsiy xususiyatlar, jamoadagi rollar va hissiy-intellektual omillarning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi. Mazkur jarayonni to‘g‘ri yo‘naltirish uchun pedagoglar, sinf rahbarlari va psixologlar o‘quvchilarning individual farqlarini e’tiborga olgan holda, ijobiy muloqot, hamkorlik, empatiya va o‘zaro hurmatni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik muhit yaratishlari lozim.

Yuqori sinf o‘quvchilari shaxsining shakllanish bosqichi o‘smirlik davrining oxiri va ilk yoshlik davrining boshlanishiga to‘g‘ri keladi. Bu davrda o‘quvchi nafaqat bilim olish, balki o‘zini jamiyatda, sinf jamoasida va o‘z shaxsiy tizimida anglashga intiladi. Shaxslararo munosabatlarning differensiallashuvi aynan shu bosqichda yanada yaqqol namoyon bo‘ladi. Ya’ni, o‘quvchilar o‘zaro muloqotda, do‘stlikda, hamkorlikda yoki raqobatli vaziyatlarda o‘z shaxsiy xususiyatlarini, qadriyatlarini va ijtimoiy mavqeini namoyon etadilar. Bu jarayonni boshqaruvchi asosiy omillar — ijtimoiy tajriba, hissiy yetuklik, empatiya darajasi, kommunikativ madaniyat va o‘qituvchi bilan o‘zaro aloqaning sifati hisoblanadi.^[4]

O‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir mexanizmlari, avvalo, pedagogik muloqot asosida shakllanadi. Pedagogik muloqot — bu ikki tomonlama jarayon bo‘lib, o‘qituvchi tomonidan boshqariladi, ammo o‘quvchi faol ishtirokchi sifatida unda o‘z fikrini, hissiyotini va ijtimoiy pozitsiyasini bildiradi. Yuqori sinf bosqichida o‘quvchilar o‘qituvchiga nisbatan faqat bilim manbai sifatida emas, balki shaxsiy namuna, axloqiy yo‘l-yo‘riq ko‘rsatuvchi va ijtimoiy mavqe mezoni sifatida qaray boshlaydilar. Shu bois o‘qituvchining kommunikativ uslubi, empatiya ko‘rsata olish qobiliyati, adolatli munosabati va individual yondashuvi o‘quvchilar o‘rtasidagi shaxslararo munosabatlarning sog‘lom rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan, bu bosqichda ta’sir va taqlid mexanizmlari

⁴ Mahmudova N.A. O‘quvchilar jamoasida ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish. – Toshkent: Fan va ta’lim, 2019.

muhim rol o'ynaydi. O'quvchilar ko'pincha o'z o'qituvchisining muomala madaniyatiga, axloqiy pozitsiyasiga va psixologik barqarorligiga ongsiz ravishda taqlid qiladilar. Shu sababli o'qituvchining shaxsiy namunasida ko'rsatilgan madaniy muloqot, hurmat, mas'uliyat va ijobiy hissiy fon o'quvchilar orasidagi munosabatlarda ham aks etadi. Aksincha, o'qituvchining salbiy baholash, o'quvchilarni kamsitish yoki befarq munosabati sinf jamoasida ijtimoiy ziddiyatlar, ishonchsizlik va shaxslararo masofa paydo bo'lishiga olib keladi.

Tengdoshlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir esa, ko'proq identifikatsiya, emotional rezonans, ijtimoiy qabul va raqobat mexanizmlari orqali kechadi. Yuqori sinf davrida o'quvchilar do'stlik, sevgi, liderlik, tanqidiy fikrlash kabi ijtimoiy hodisalarni faol ravishda boshdan kechiradilar. Har bir o'quvchi sinfdagi ijtimoiy tizimda o'z rolini topishga intiladi — kimdir yetakchi, kimdir tashkilotchi, kimdir muvozanatni saqlovchi, kimdir esa passiv kuzatuvchi bo'ladi. Bu holat differensiallashuv jarayonining tabiiy ko'rinishidir. Ammo aynan shu jarayonda psixologik ziddiyatlar, ijtimoiy izolyatsiya yoki "guruhga tegishlilik hissi"ning yo'qolishi holatlari ham yuzaga chiqishi mumkin. Shu sababli tengdoshlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni boshqarish va uni sog'lom yo'nalishda rivojlantirish o'qituvchi, psixolog va ota-onalar hamkorligini talab etadi. Shaxslararo munosabatlarni sog'lom yo'nalishda rivojlantirish uchun, avvalo, psixologik iqlimni barqarorlashtirish zarur. Buning uchun sinfda o'zaro hurmat, tinglash madaniyati, hamjihatlik va o'z fikrini erkin ifoda etish imkoniyatini ta'minlovchi muhit yaratilishi lozim. O'qituvchi o'quvchilarning hissiy holatini muntazam kuzatib borishi, empatik aloqa o'rnatishi, konflikt holatlarini o'z vaqtida sezib, ijobiy yo'nalishda hal etishi kerak.^[5]

Pedagogik amaliyotda ijobiy natija beradigan yondashuvlardan biri — hamkorlik pedagogikasi. Bu yondashuvda o'qituvchi o'quvchi bilan teng shaxs sifatida muloqot qiladi, uni qaror qabul qilish, baholash va rejalashtirish jarayonlariga jalb etadi. Natijada o'quvchida o'z fikrining ahamiyatini anglash, mas'uliyatni his etish, o'zaro hurmat va ishonch shakllanadi. Tengdoshlar o'rtasidagi munosabatlarni sog'lomlashtirishda esa guruhviy ishlar, psixologik treninglar, ijtimoiy loyihalar va birgalikdagi ijodiy faoliyat muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, hamkorlikda bajariladigan ijtimoiy-foydali ishlar (masalan, sinf tadbirlarini tashkil etish, volontyorlik, sport musobaqalari, ilmiy loyihalar) o'quvchilar orasida ijobiy o'zaro ta'sirni kuchaytiradi, empatiya, bag'rikenglik va ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantiradi. Psixologik jihatdan qaraganda, yuqori sinf o'quvchilarining o'zaro munosabatlarida sog'lom o'zaro ta'sirning asosiy mezonlari quyidagilardan iborat: o'zaro ishonch, o'z fikrini ochiq ayta olish, boshqalarni tinglay bilish, shaxsiy chegaralarga hurmat, konstruktiv tanqidni qabul qilish, ijobiy motivatsiya va hamdardlik. Ushbu sifatlar o'qituvchi rahbarligida

⁵ Xudoyberdiyeva G.R. O'quvchilarda ijtimoiy faollik va muloqot madaniyatini rivojlantirish. – Toshkent: Ta'lim nashriyoti, 2022.

muntazam ravishda shakllantirilsa, sinf jamoasida ijobiy ijtimoiy-psixologik muhit vujudga keladi.

Xulosa

Yuqori sinf o'quvchilari o'rtasidagi shaxslararo munosabatlarning differensiallashuvi shaxsning ijtimoiylashuvi, psixologik yetuklik darajasi hamda jamoa ichidagi individual mavqeni belgilovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur davr o'quvchilari emotsional beqarorlik, o'z-o'zini anglash jarayonining kuchayishi va shaxslararo aloqa ehtiyojining ortishi bilan tavsiflanadi. Shu bois ular o'qituvchi va tengdoshlari bilan o'zaro munosabatda bo'lish jarayonida o'z shaxsiy tajribalari, qadriyatlari hamda ijtimoiy rollarini shakllantiradilar. Shuningdek, bu davrda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi ijtimoiy-psixologik o'zaro ta'sir mexanizmlari, sinf jamoasidagi mavqe va rollarning taqsimlanishi, empatiya, raqobat va do'stlik kabi omillar shaxslararo munosabatlarning differensiallashuviga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shunday ekan, yuqori sinf o'quvchilarida sog'lom shaxslararo munosabatlarni rivojlantirish, ularni ijobiy yo'nalishda shakllantirish uchun pedagogik va psixologik yondashuvlarning uyg'un holda qo'llanishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimova V.M. Shaxslararo munosabatlar psixologiyasi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2018.
2. Raxmatova N.S. Yosh davrlar psixologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2021.
3. Yo'ldoshev J.G'., Hasanboyeva O. Pedagogika. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyoti, 2020.
4. Mahmudova N.A. O'quvchilar jamoasida ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish. – Toshkent: Fan va ta'lim, 2019.
5. Xudoyberdiyeva G.R. O'quvchilarda ijtimoiy faollik va muloqot madaniyatini rivojlantirish. – Toshkent: Ta'lim nashriyoti, 2022.